

प्रस्तावना -

“मर्तेकरांचे सौंदर्यशास्त्र (‘सौंदर्य आणि साहित्य’च्या संदर्भात)” या विषयाचा अभ्यास करित असताना प्रथम ‘सौंदर्यशास्त्र’ याचा विचार करणे आवश्यक ठरते. सुंदर म्हणून भावलेल्या वस्तुसंबंधीच्या सौंदर्यविधानास आधारभूत असलेल्या तत्त्वांचे सिद्धांतन करणारे शास्त्र म्हणजे ‘सौंदर्यशास्त्र’ होय. अशी रूढ विचारधारा असून त्यामध्ये तत्त्वज्ञानाचाही अंतर्भाव केला जातो. सौंदर्यशास्त्र हा शब्द Aesthetics ला पर्यायी शब्द म्हणून वापरला जातो. Aesthetics चे मूळ Aesthesis याचा अर्थ ऐंद्रियसंवेदना असा होतो. १७५० मध्ये ए. बाऊमगाटेन याने तत्त्वज्ञानातील एका स्वतंत्र शाखेचे नाव म्हणून Aesthetics हा शब्द वापरला. व पुढे सौंदर्यशास्त्राला कला व सौंदर्यविषयक विचार सांगणारी तत्त्वज्ञानाची एक शाखा मानली गेली. बाऊमगाटेन याने आपल्या लॅटिन ग्रंथाला Aesthetics असे नाव दिले. या ग्रंथामध्ये त्याने Aesthetics हे संवेदनमूलक ज्ञानाचे शास्त्र होय असा सिद्धांत मांडला आहे.

पुढे Aesthetics म्हणजे सौंदर्यशास्त्र अशी व्याख्या करण्यात येऊ लागली. कलेच्या तत्त्वमीमांसकांना सॉक्रेटिसच्या काळापासून सौंदर्यविषयक समस्येने पछाडलेले असून आजचे सौंदर्यशास्त्र हे संवेदनमूलक अनुभूतीच्या विश्लेषणाशी असून त्यामध्ये सौंदर्यानुभूतीच्या स्वभावधर्माची व्याख्या आणि विचक्षणा करण्याचा प्रयत्न असतो.

सौंदर्यशास्त्रामध्ये कलाकृती आणि कलाकार यांना महत्वाचे स्थान असले तरी त्याच्या कार्याचा व्याप कलाक्षेत्रापेक्षा व्यापक आहे. सुंदर या क्रियेहून भिन्न असलेल्या नैतिक, तार्किक, धार्मिक क्रियांपासून सौंदर्यव्यापाराच्या वेगळेपणाचे व वैशिष्ट्यांचे वर्णन तसेच विश्लेषण करते. त्याचप्रमाणे स्वतंत्र तसेच समर्पक व्याख्यांच्या स्वरूपात नसलेल्या मात्र तत्कालीन उपयुक्ततेच्या दृष्टीने वेगवेगळ्या अभ्यासकांनी सुचविलेल्या उपपत्तींचा परामर्श होते.

पाश्चात्य सौंदर्यशास्त्रामध्ये एडवर्ड बुलो याने 'एस्थेटिक क्रिया' आणि 'एस्थेटिक प्रवृत्ती' यांची सायकिक डिस्टन्सच्या परिभाषेत व्याख्या करण्याचा जो प्रयत्न केला त्या प्रयत्नाने सौंदर्यशास्त्रामधील औपपत्तिक प्रगतीला महत्त्वाची मदत झाली.

सौंदर्यमीमांसेमध्ये सौंदर्यजाणीव, सुष्ट पदार्थ, वास्तवघटना आणि कलाकृती यांचा आस्वाद आणि चिंतन यांना कारणीभूत होणाऱ्या जाणिवांचा समावेश होतो. कला तत्त्वज्ञानमध्ये कलाकार, नट, प्रेक्षक यांच्या मानसिक प्रतिक्रिया, कलेचा सामाजिक अभिप्राय, भाषाशास्त्र व इतर चिन्हे, प्रतीके, प्रतिमाने यांचा कलात्मक वापर, जीवनमूल्ये आणि कलामूल्ये यांचा परस्परसंबंध या सर्वांचा अंतर्भाव होतो. या सर्वांचा अभ्यास करित असताना विज्ञान, मनोविज्ञान आणि तत्त्वज्ञान यांचा व्यापक दृष्टीकोण बाळगावा लागतो.

सौंदर्यशास्त्राकडे आत्मनिष्ठ व वस्तुनिष्ठ आणि प्रयोगमूलक अशा दोन दृष्टींनी पाहता येते. हे दोन्ही मार्ग आवश्यक तसेच परस्परावलंबी आहेत. १७५२ मध्ये ऑसबर्न याने 'थेअरी ऑफ ब्युटी' या ग्रंथामध्ये सौंदर्यानुभूतीची अलिप्तता, व्यक्तिनिरपेक्षता, ग्रहनक्षमता तसेच चैतन्य अशी चार लक्षणे सांगितली आहेत.

पाश्चात्य कलाविचारांचे मूळ पूर्वकालीन ग्रीक विचारवंतांच्या तार्किक कल्पनांमध्ये आहे. सॉक्रेटिसपूर्वीच्या तत्त्वज्ञांनी कलाविषयक उल्लेख केले असले तरी कलासंबंधीचे प्रश्न सॉक्रेटिसने ख्रिस्तपूर्व ४०० मध्ये प्रत्यक्षपणे उपस्थित केले.

“१. सौंदर्य हा मागाहून चढविलेला साज आहे.

२. जे कुरूप नाही ते सारे सुंदर नव्हे.

३. केवळ दृष्य आणि श्राव्य या विचारपुरते सौंदर्यशास्त्र मर्यादित नाही.

४. सौंदर्य म्हणजे सुख नव्हे.

५. जे उपयुक्त ते सुंदर हे खरे नाही.

असे प्रश्न आपल्या 'हिपिअस मेजर' या संवादामध्ये सॉक्रेटिसने दाखवून दिले आहेत."^१

प्लेटो (ख्रिस्तपूर्व ४२८-३४८) मध्ये आपल्या 'सिंपोजिअम' या संवादामध्ये सौंदर्याचे दर्शन घडविले आहे. शिव आणि सुंदर या गोष्टी प्लेटो एकरूप मानतो. त्याच्या मते, "सर्वश्रेष्ठ वैश्विक आणि स्वयंपूर्ण ते सुंदर, 'इरॉस' आणि 'इथॉस' यांची एकरूपता म्हणजे सौंदर्य."^२

ऑरिस्टॉटल याने प्लेटोप्रमाणे एस्थेटिक क्रियेला अनुकरण म्हंटले असले तरी "जे कधी घडले नाही व कधी जूने पुराणे ठरत नाही ते सांगणे हा कवीचा अधिकार आहे. तसे कलाकृतीचा उगम हा अंगांगि-भावरूप एकात्मतकतून झाला पाहिजे"^३ असे म्हंटले आहे. प्लॉटिनस याने "चित्रासारख्या दृश्य अथवा संगीतासारख्या श्राव्य विषयातच सौंदर्य असते असे नाही पराक्रमाची कृत्ये योग्य रीतीने पार पडलेली कर्तव्ये अथवा उपकारक कार्ये, वाणी वर्तन आणि औचित्य यांसारख्या इंद्रियपरोक्ष अनुभवातही ते दिसून येते. केवळ सिमेंट्री आणि प्रमाणबद्धता यांनी सौंदर्यनिष्पत्ती होत नाही; कारण कुरूप पदार्थातही प्रमाणबद्धता असते आणि सुर्यास्तासारख्या सुंदर दृश्यातही प्रमाणबद्धतेचा अभाव असतो. बाह्य पार्थिव डोळ्यांहून वेगळ्या अशा दुसऱ्याच एका अंतरिक डोळ्याला खऱ्या सौंदर्याचे दर्शन घडत असते."^४ असे म्हंटले आहे. १८ व्या शतकात गिआम्बातिस्ता व्हिको याने सौंदर्यशास्त्राला बौद्धिकता व नैतिकता यातून बाहेर काढले त्याने 'सायन्झनुआव्हो' १७२८ या ग्रंथामधून कल्पनेचे कार्य काव्यक्षेत्रात महत्त्वाचे असून शास्त्रीय विचारातील पद्धतीपेक्षा कल्पनेची कार्यपद्धती वेगळी आहे असे दाखवून दिले आहे. कलाविषयक तत्त्वज्ञानाला एस्थेटिक असे नामकरण करणारा ए. बाऊमगाटेन हा ग्रंथकार याच काळातला होता. म्हणजे १८ व्या शतकातीलच. याच काळात पुढे पाश्चात्य सौंदर्यशास्त्राला कलाटणी देणारा 'दिक्रिटीक ऑफ एस्थेटिक जजमेंट' हा ग्रंथ १७९० मध्ये इमॅन्युअल कांट याने निर्माण केला. या ग्रंथामध्ये कांट याने आकार-आशय, सौंदर्य-उदात्तता, संवेदना, कल्पना-तर्कबुद्धी यातील विरोधांना धैर्याने तोंड दिले. त्यामुळे कांटला सौंदर्यशास्त्राचा जनक असे संबोधले जाते. क्रॉचे, कॉलिंगवूड यांनी

सौंदर्यशास्त्रामध्ये वेगवेगळे विचार मांडले. पुढे २० व्या शतकात सौंदर्यशास्त्रामध्ये मानसशास्त्रीय पद्धतीचा आधार घेतला गेला.

भारतीय सौंदर्यशास्त्रीय दृष्टी -

भारतीय परंपरेमध्ये सौंदर्यविषयक प्रश्नांची मीमांसा हे तत्त्वज्ञानाचे आवश्यक अंग मानले जात नव्हते. भारतीय परंपरेमध्ये चित्र, शिल्प, संगीत तसेच स्थापत्य आदि कला दृश्य रूपात अस्तित्वात होत्या. या कलांच्या रूपातत्त्वांचे औपपत्तिक परिशीलन हा प्रत्येक कलेचा स्वतंत्र अभ्यासविषय मानला गेला. या दृष्टीने ही प्रथा भारतीय सौंदर्यशास्त्राच्या प्रगतीला तसेच विकासाला उपकारक ठरली. प्राचीन भारतीय परंपरेनुसार वैदिक आणि अवैदिक अशा परंपरा अस्तित्वात होत्या. वैदिक परंपरेमध्ये संस्कृत भाषेचा तर अवैदिक परंपरेमध्ये प्राकृत, पाली, मागधी व अर्धमागधी भाषांचा उपयोग केला गेला. संस्कृत भाषेमध्ये सौंदर्यवादी विचारांचा आढळ भारताच्या 'नाटयशास्त्र' या ग्रंथामध्ये होतो. भारताचा कालखंड हा ख्रिस्तपूर्व ३ रे शतक असा आहे. 'नाटयशास्त्र' या ग्रंथामध्ये भरताने 'रस' विषयक महत्त्वाची उपपत्ती मांडली आहे. भारताच्या 'रस' या उपपत्तीप्रमाणेच अलंकार-भामह, वक्रोक्ती-कुंतक, रीती-वामन, औचित्य-क्षेमेंद्र, ध्वनी-आनंदवर्धन अशा उपपत्तीही अभ्यासकांनी मांडल्या आहेत, परंतु संस्कृतमधील सदरची विचारधारा अस्तित्वात येण्यापूर्वी भारतामध्ये अवैदिक परंपरेत प्राकृत भाषेमध्ये बुद्धांचे परीवर्तनवादी विचार अस्तित्वात आलेले होते. त्या विचारात लौकीक जीवनाला महत्त्व असून कला आणि साहित्याच्या संदर्भात ही विचारप्रणाली वास्तवाला महत्त्व देणारी होती. साहित्यसमीक्षक तसेच सौंदर्यशास्त्रज्ञ भरतमूनी यांना सौंदर्यशास्त्राचा जनक मानत असले तरी हे मत खरे नाही, कारण भरतपूर्व काळात कलेचे शास्त्र अस्तित्वात होते, भारतामध्ये सातवाहन काळामध्ये कला आणि साहित्य यांच्या विकासाबरोबरच शिल्पकलेचे शास्त्र विकसित केले गेले होते. या काळात भारतात बौद्ध गुंफा, चैत्यगृह विहारांची निर्मिती केलेली दिसते.

तसेच भारतामध्ये उपलब्ध अजंठा, वेरूळ, पीतळखोरा येथील चैत्यगृहांच्या खोदकामाचा आरंभही याच काळात झालेला होता. भारतातील अजंठ्याची चित्रकला ही साहित्य व संस्कृतीमधील सर्वोच्च मानली जाते. या चित्रकलेचा प्रभाव नंतरच्या काळातील चित्रशैलीवर पडलेला दिसतो. अजंठा “येथे एकूण तीस बौद्धधर्मीय लेणी (गुंफा) आहेत. त्यातील ९, १०, २६, व २९ ही चैत्यगृहे असून बाकी २५ विहार आहेत. कालखंडाच्या दृष्टीने या लेण्यांपैकी ९ व १० हे चैत्य आणि ८, १२, १३ व ३० हे विहार हे हिनयान पंथाचे असून त्यांचा काळ इ.स. पूर्व २ रे शतक ते इ.स. २ रे शतक असा आहे. बाकीची लेणी महायान पंथाची असून येथील अविशिष्ट शिलालेखांवरून असे दिसून येते की, ती वाकाटक वंशातील शेवटचा ज्ञात सम्राट हिनयान यांच्या कारकिर्दीत (सुमारे ४०५-५००) कोरली गेली असावीत. हिनयान पंथाच्या लेण्यांची स्थापत्यशैली आधीची वाटते.”^५ असे मत मराठी विश्वकोशामध्ये मांडले आहे. तसेच इ.स. पूर्व ३ व्या शतकामध्ये सीताबैंग गुहामधील नाट्यग्रह तसेच त्रिपिटकातील ‘नखत समज’ हे नाट्यप्रदर्शन त्याचप्रमाणे मोर्हेजोदडो, हडप्पा संस्कृतीमधील पुराणातील उपलब्धता यांचा विचार केल्यानंतर भरतपूर्व काळात कलामूल्य आणि सौंदर्यमूल्य ज्ञात होते हे मान्य करावे लागते. मात्र भारतीय कलामीमांसा व सौंदर्यमीमांसा या दृष्टीने झालेली दिसत नाही. या दृष्टीने, भारतीय सौंदर्यमीमांसा ही पाश्चात्य सौंदर्यमीमांसेहून प्राचीन असलेली दिसून येते. याविषयी रामलखन शुक्ल यांचे मत लक्षात घेण्यासारखे आहे. “यदि सौंदर्यशास्त्र को सौंदर्य एवं सौंदर्यबोध का ही दर्शन तथा विज्ञान माना जाए तो भारतीय परंपरा में इसकी पूर्ण समृद्धी प्राप्त होगी।”^६ याचप्रमाणे षड्दर्शनात्मक सनातन तत्त्वमीमांसा, जैन तसेच बौद्धतत्त्वप्रणाली यामधून सौंदर्यविषयक प्रश्नांची चर्चा होत नसली तरी कलाक्षेत्रातून आयात केलेल्या उपमा-रूपके आदींचा वापर तत्त्वचर्चेत केल्याची उदाहरणे आढळतात. सांख्यदर्शनामध्ये प्रकृतीला नर्तकाची उपमा, ‘पुरुष’ ला तत्त्वचिंतक ‘कवी’ असे म्हंटलेले आढळते.

२० व्या शतकात भारतीय कलेच्या मूलतत्त्वांची मीमांसा रवींद्रनाथ टागोर यांनी 'क्रिएटिव्ह युनिटी' या प्रबंधात तसेच ए. कुमारस्वामी यांनी 'ट्रान्सफॉर्मेशन ऑफ नेचर इन आर्ट' (१९३४) आणि 'फिगर्स ऑफ स्पीच' (१९४६) या ग्रंथात केली आहे. तसेच ए.जी. कुक्रेजा यांनी 'लाटसा एसाय रस ल एस्थेटिक इंडिऑन' (१९२८) या ग्रंथामध्ये रसविचाराचा परामर्श घेतला आहे.

मराठी साहित्यातील सौंदर्यशास्त्राचा आरंभ-

मराठी साहित्यामध्ये सौंदर्यशास्त्राची मांडणी करण्यात बा.सी.मर्ढेकर यांचे महत्त्वाचे योगदान आहे. साहित्यशास्त्राचे अथवा सौंदर्यशास्त्राचे शास्त्रशुद्ध विवेचन करून त्याची तार्किक क्रमवारी लावण्याचे कार्य मर्ढेकर यांनी केले. या संदर्भात मर्ढेकर यांच्या नवसाहित्याच्या व नवसमीक्षेच्या कर्तृत्वाबाबत अ.अ.कुलकर्णी म्हणतात, "मराठीतील नवसाहित्याचे, नवसमीक्षेचे अध्वर्यूपण निर्विवादपणे बा.सी.मर्ढेकर यांच्याकडे जाते."^७ हे मत योग्य वाटते. दुसऱ्या महायुद्धामुळे मानवी जीवनामध्ये विध्वंसता, नैराश्यता, वैफल्यता निर्माण होत होती. या सर्वांपासून मुक्ती मिळविण्यासाठी अनेकांनी कलानिर्मिती, सौंदर्यनिर्मिती करणे हा मार्ग स्वीकारला. म्हणूनच या काळात पूर्वीच्या तुलनेत कलाविचाराला महत्त्व प्राप्त झाले. पूर्वीचा कलाविचार सुखसंवेदनांशी संबंधित असून आता मात्र तो मानवी मनाचा वेध घेऊ लागला. त्यामुळेच सौंदर्य म्हणजे काय? असा प्रश्न निर्माण होऊन त्याचा मूलगामी विचार होऊ लागला. मराठीमध्ये याचा आरंभ मर्ढेकर यांच्या लेखनाने झाला. मर्ढेकर यांच्या पूर्वीच 'सौंदर्यशास्त्र' याची ओळख मराठी साहित्याला 'सौंदर्यशोध आणि आनंदबोध' या रा.श्री.जोग यांच्या ग्रंथातून झाली होती. या ग्रंथामध्ये पाश्चात्य उपपत्ती लक्षात घेतल्या गेल्या. पण मर्ढेकर यांनी सौंदर्यशास्त्राला केंद्रस्थानी ठेऊन विचार केला. मराठीमध्ये असा विचार तत्पूर्वी झालेला आढळत नाही.

१९४० च्या आसपास मर्ढेकर यांच्या तात्त्विक नवविचारांचा प्रत्यय त्यांच्या ग्रंथामधून येतो. १९३० पासून मर्ढेकर यांचे सौंदर्यशास्त्रीय लेखन सुरू झाले. तत्कालीन महत्वाच्या नियतकालीकातून ते प्रकाशित होऊ लागले. त्यासंदर्भात मराठीमध्ये चर्चा हाऊ लागली व या लेखांतील विचारांचा प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्ष असा प्रभाव मराठी समीक्षकांवर तर झालाच तसाच तो साहित्यनिर्मातीवरही झालेला दिसतो. मर्ढेकर यांच्या सौंदर्यविषयक विचारांवर साधक-बाधक चर्चा करणारे ग्रंथ पुढील काळात निर्माण झाले. रा.भा. पाटणकर, प्रभाकर पाध्ये, मे.पु. रेगे यांसारख्या मीमांसकांनी सौंदर्यशास्त्राला केंद्रस्थानी ठेऊन अभ्यास केला. 'सौंदर्यानुभव' (प्रभाकर पाध्ये), 'सौंदर्यमीमांसा' (रा.भा. पाटणकर), 'सृष्टी 'सौंदर्य' आणि साहित्यमूल्य' (शरच्चंद्र मुक्तिबोध) असे सौंदर्यशास्त्राचा विचार करणारे महत्वाचे ग्रंथ निर्माण झाले.

मर्ढेकर यांनी केलेली सौंदर्यशास्त्राची तात्त्विक मांडणी साहित्याचा एकूण व्यवहार तपासण्यासाठी पुढील काळात उपयोगी पडलेली दिसते. मर्ढेकरपूर्व काळात सौंदर्यशास्त्राची अशी व्यवच्छेदक मांडणी अभावानेच प्रत्ययास येते. म्हणूनच "कलास्वरूपशास्त्रातील प्रश्न हे मूर्च्या पद्धतीने मांडण्याचा मर्ढेकर यांनी केलेला प्रयत्न मराठीमध्ये अद्वितीय, अपूर्व व जागतिक समीक्षेत अभूतपूर्व असा आहे." असे मत नरहर कुरुंदकर यांनी मांडलेले आहे, वरील मताचा विचार करता मर्ढेकर यांनी मराठी सौंदर्यशास्त्राला दिलेले योगदान निश्चितच मौलिक असे आहे. त्यामुळे मर्ढेकर यांच्या सौंदर्यविचारांचा अभ्यास करण्यासाठी सदर विषयाची निवड केली आहे.